

УДК 347.1:340.5

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.2.22>**ДЕТЕРМІНАЦІЯ СВОБОДИ ВОЛІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ ЄС ТА УКРАЇНИ****Савченко Віктор Олександрович**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
запрошений науковий співробітник Оксфордського університету

У статті проаналізовано детермінацію свободи волі в цивільному праві ЄС та України. Актуальність теми зумовлена тим, що в умовах євроінтеграції України необхідно з'ясувати подібності і відмінності детермінації свободи волі в цивільному праві ЄС та України. Це уможливить гармонізацію українського законодавства з міжнародними вимогами, а більш глибоке розуміння проблематики буде актуальним для імплементації норм європейського права. У статті наведено приклади прояву теорії свободи волі в нормах законодавства країн – членів ЄС та України. Зроблено висновок, що, обравши природно-правову модель як вектор розвитку національного права, законодавець передбачив обов'язковість розуміння свободи волі як базису принципів цивільного права. Свободу волі слід визнати такою само фундаментальною ідеєю, як й інші принципи цивільного права. У статті приділено увагу взаємозв'язку свободи волі і принципів цивільного права ЄС та України. Проголошено, що принципи цивільного права країн – членів ЄС мають свої подібності та відмінності. Зазвичай виокремлюють сім принципів цивільного права ЄС: 1) принцип «обрамленої» автономії (The Principle of "Framed" Autonomy); 2) принцип захисту слабкої сторони (The Principle of Protection of the Weaker Party); 3) принцип недискримінації (The Principle of Non-Discrimination); 4) принцип ефективності (The Principle of Effectiveness); 5) принцип рівноваги (The Principle of Balancing); 6) принцип пропорційності (The Principle of Proportionality); 7) принцип сумлінності та заборона зловживання правами (An Emerging Principle of Good Faith and of a Prohibition of Abuse of Rights). Автор наголошує, що проблематика свободи волі посідає центральне місце в цивільному праві ЄС та України. Водночас у законодавстві не детерміновано це поняття, через що доцільно закріпити в цивільному законодавстві авторське визначення свободи волі як здатності людини усвідомлено, вільно та самостійно ухвалювати та реалізовувати рішення щодо участі в цивільних правовідносинах через вчинення дій або бездіяльності, розпорядження суб'єктивними цивільними правами та виконання обов'язків, а також можливості нести правову відповідальність за них.

Ключові слова: свобода волі, цивільне право, євроінтеграція, автономія волі, принципи цивільного права.

Savchenko Viktor. Determination of freedom of the will in the EU and Ukraine civil law

The article analyses the determination of freedom of will in the civil law of the EU and Ukraine. The topic's relevance is determined by the fact that in the conditions of the European integration of Ukraine, it becomes necessary to clarify the similarities and differences in the determination of freedom of will in the civil law of the EU and Ukraine. Thanks to this, it will become possible to harmonise Ukrainian legislation with international requirements, and a deeper understanding of the issues will be relevant for implementing European law. The article provides examples of the manifestation of the theory of free will in the legislation of EU member states and Ukraine. It was concluded that by choosing the natural-law model as a vector for developing national law, the legislator predicted the necessity of understanding freedom of will as the basis of the principles of civil law. Freedom of will should be recognised as the same fundamental idea as other principles of civil law. The article pays attention to the relationship between freedom of will and the principles of civil law in the EU and Ukraine. It was declared that EU member states' civil law principles have similarities and differences. Seven principles of EU civil law are usually distinguished: 1. The principle of "framed" autonomy; 2. The Principle of Protection

of the Weaker Party; 3. The Principle of Non-Discrimination; 4. The Principle of Effectiveness; 5. The Principle of Balancing; 6. The Principle of Proportionality; 7. An Emerging Principle of Good Faith and a Prohibition of Abuse of Rights. The author emphasises that the issue of freedom of will occupies a central place in the civil law of the EU and Ukraine. At the same time, this concept has not been determined in the legislation, which is why it is considered expedient to enshrine in the civil legislation the author's definition of free will as the ability of a person to consciously, freely and independently make and implement decisions regarding participation in civil legal relations, through actions or inaction, orders subjective civil rights and performance of duties, as well as the ability to bear legal responsibility for them.

Key words: *freedom of will, civil law, European integration, the autonomy of will, principles of civil law.*

Сучасний розвиток правової науки та практики все більше центрується на правах людини та природному праві. Розбудова правових інституцій з акцентом на правах людини внеможливіє обхід питання свободи волі. Усі галузі права через свої принципи та норми проголошують фундаментальне значення свободи волі. В окремих випадках ми бачимо пряме закріплення її ідей (наприклад, в особистих немайнових правах), в інших – свобода волі є мірилом для визначення легальності, допустимості, належності тощо.

Розуміння свободи волі має особливе значення для галузі цивільного та міжнародного права, де вона зумовлює їхні принципи та ідеї. Право на вільне ухвалення рішень стає підґрунтям для тлумачення належності та правомірності дій особи, уможливіє притягнення до правової відповідальності. Розуміння свободи волі також впливає на усвідомлення правової природи правочинів, приватних міжнародних відносин та іншого.

В умовах євроінтеграції України необхідно з'ясувати подібності та відмінності детермінації свободи волі в цивільному праві ЄС та України. Це уможливіє гармонізацію українського законодавства з міжнародними вимогами, а більш глибоке розуміння проблематики буде актуальним для імплементації норм європейського права.

Проблематика свободи волі не має свого прямого визначення в законодавстві країн ЄС, як і в законодавстві України. Проте теорія свободи волі завжди значно впливала на європейське право. Його сучасний стан та вектор розвитку став продовженням основних ідей європейських правників та філософів, прийнявши форму еkleктичного поєднання базових принципів права. Як правильно зазначав Р. Паунд, основні школи правової теорії, включно з природ-

ним правом Локка, метафізичний моралізм Канта, ідеалізм Гегеля, історизм Мейна, соціальний Дарвінізм і утилітаризм споріднювалися вирішальними характеристиками сучасного права [1, с. 223]. З огляду на це, було закладено головну ідею, що держава повинна значно визначати норми права, щоб гарантувати вільне здійснення індивідуальної волі з урахуванням обмежень, щоб учасники правовідносин поважали права один одного [2, с. 575]. Це означає, що свобода волі учасників правовідносин є основою для цивільно-правових відносин, але держава встановлює норми, які можуть її обмежувати. Сьогодні ми бачимо, що ця ідея втілена в основних нормативно-правових актах країн ЄС та України. Наприклад, Б. Гавел та В. Пігера у своєму дослідженні «Межі автономії волі в праві комерційних корпорацій (структурні міркування)» доводять, використовуючи також німецьку доктрину, що свобода волі корпорацій може обмежуватися через принцип *numerus clausus*, який є категорією в Цивільному кодексі [3]. Вони наводять приклад, що навчальний заклад обмежений у своїй волі приймати абітурієнтів кількістю місць, виділених державою. Своєю чергою, свобода волі абітурієнта (вступ до конкретного університету) також обмежується квотою на вакантні місця. Так, з одного боку, ми маємо право на вищу освіту, вибір роду занять та навчального закладу, а з іншого – встановлено нормативні обмеження щодо вступу до навчального закладу. На таку аналогію можна натрапити і в українському законодавстві. У ст. 53 Конституції України закріплено право громадян безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах. Але їх свобода волі обмежується нормативним уточненням, що таке право реалізується

на конкурсній основі. Отже, встановлено публічність договору про надання освітніх послуг та конституційне право на освіту, а поряд із ними свобода реалізації такого права обмежується визначенням вимог для реалізації цього права.

У законодавстві країн – членів ЄС можна побачити втілення ідеї наявності свободи волі. Наприклад, в Іспанії визнано здатність людей самостійно регулювати питання, які стосуються їх та їхніх сімейних відносин, у зв'язку із законом «Про особу, сім'ю та спадщину» [4, с. 1020]. При цьому держава також установлює правила для цивільних і сімейних правовідносин, які примушують реалізовувати свою волю з дотриманням певних норм. Проте навіть тут особа може вибирати, нормативні обмеження якого законодавства застосовуватимуться до неї. Особа може самостійно вирішувати, відповідно до якої концепції справедливості вона ідентифікує себе, що відповідає мультикультуралізму. Це дозволяє їй вибирати те, яке законодавство слід застосовувати до неї: національне або свого постійного місця проживання. Таким чином, держава підтримує інтеграцію, яку особа відчувала б щодо держави перебування [4, с. 1020].

Значною мірою питання свободи волі проявляється в медичному праві, коли постає питання про права пацієнта, особливо право на інформовану згоду. Так, один із принципів польського законодавства полягає в тому, що доказом законності будь-якого медичного втручання є згода пацієнта. На це питання покликаються як у Законі про права пацієнтів від 2008 р., так і в Законі про медичну професію від 1996 р. Згода пацієнта може бути надана після отримання достовірної, доступної та вичерпної інформації про всі етапи медичного втручання: діагностику, перспективи терапії чи реабілітації. Обсяг інформації про потенційний ризик медичного лікування має містити типові передбачувані результати, які зазвичай зводять питання до типового ризику. Тягар доведення того, що була надана належна інформація, лежить на лікареві [5]. Аналогічний підхід можна побачити і чинному законодавстві України. Аналіз нормативно-правових актів України дає підставу твердити, що медичне втручання відбу-

вається на підставі свободи волі фізичної особи, яка вирішує стати пацієнтом та дає на це згоду. Така згода характеризується обов'язковими елементами, які також виходять зі свободи волі. Така інформація має бути повною, всебічною та наданою в доступній для пацієнта формі викладу. Згода має бути добровільною, без примусу, фізичного або психічного. Інформована згода передбачає, що пацієнт отримав повну, достовірну інформацію про стан свого здоров'я та запропоновані методи лікування та повністю зрозумів значення цієї інформації. Цим презюмується обов'язковість свободи волі пацієнта для надання медичних послуг. На лікаря покладається обов'язок донести всю інформацію так, щоб пацієнт її сприйняв правильно. Також саме лікар має переконатися, що пацієнт повністю усвідомлює ситуацію та надає згоду саме як прояв своєї свободної волі. Порушення цього обов'язку може привести до значних правових наслідків: від визнання договору про надання медичних послуг недійсним і до кримінальної відповідальності. Наприклад, у ст. 151 Кримінального кодексу України проголошено, що поміщення в заклад із надання психіатричної допомоги свідомо психічно здорової особи карається арештом на строк від трьох до шести місяців або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Те саме діяння, що спричинило тяжкі наслідки, карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Як бачимо, проблематика свободи волі постійно проявляється в нормах законодавства країн – членів ЄС. Але в ньому досі відсутня детермінація цього поняття, як і в законодавстві України. Якщо зосередити увагу на принципах європейського цивільного права, то можна побачити значний вплив на них теорії свободи волі. Кожна країна – член ЄС має власне цивільне законодавство, яке ґрунтується на особливих принципах. Спорідненість принципів цивільного права та свободи волі можна розглянути через пропозицію

Л. М. Загоруй щодо взаємозв'язку природної свободи та принципів права. Науковець проголошує, що природна свобода людини не може виявлятися як право на свободу, у неї можуть формуватися тільки певні вимоги, на основі яких складається відповідне уявлення про свободу, яке і є прототипом правового стану свободи, доки не втілиться в такій правовій формі, як принцип, як суб'єктивне право, як складник методу правового регулювання тощо. Отже, самі вимоги, що випливають із природного стану свободи, – це ще не правові вимоги. Для того щоб набути правового характеру, вони (вимоги) повинні бути зумовлені економічним, політичним рівнем розвитку суспільства й соціальними можливостями, що забезпечують певний спосіб життя людини [7, с. 225]. За аналогією можна припустити існування свободи волі поза межами її нормативного закріплення в принципах цивільного права. Це дає підставу говорити про існування свободи волі незалежно від її формального закріплення, але свобода волі, зазнавши нормативного відображення, знаходить місце в принципах цивільного права, його ідеях, інститутах і нормах.

Принципи цивільного права країн ЄС мають свої подібності та відмінності, через що прояв свободи волі в принципах цивільного права потребує окремих досліджень для законодавства різних країн. Проте можна говорити про загальні принципи цивільного права ЄС, які мають принципове значення, роблять усталену інтерпретацію та заповнюють прогалини законодавства. Зазвичай виокремлюють сім принципів цивільного права ЄС: 1) принцип «обрамленої» автономії (The Principle of "Framed" Autonomy); 2) принцип захисту слабкої сторони (The Principle of Protection of the Weaker Party); 3) принцип недискримінації (The Principle of Non-Discrimination); 4) принцип ефективності (The Principle of Effectiveness); 5) принцип рівноваги (The Principle of Balancing); 6) принцип пропорційності (The Principle of Proportionality); 7) принцип сумлінності та заборона зловживання правами (An Emerging Principle of Good Faith and of a Prohibition of Abuse of Rights). Детально ці принципи досліджено Н. Рейхом у праці «Загальні принципи цивільного права ЄС»

[6]. Узагальнюючи, можна побачити певну спорідненість принципів цивільного права ЄС та України. Доктрина приватного права виокремлює такі принципи:

- 1) автономії;
- 2) добровільності;
- 3) юридичної рівності;
- 4) правового захисту приватного інтересу;
- 5) координації;
- 6) загального дозволу;
- 7) диспозитивності;
- 8) стабільності цивільних відносин та ін.

Але зазначені доктринальні принципи не повністю знайшли своє відображення в ЦК України. Так, у ст. 3 ЦК України чітко окреслено загальні засади цивільного законодавства: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Результати узагальнення взаємозв'язку свободи волі з принципами цивільного права апробовано в межах іншої наукової публікації В. О. Савченка та буде детально представлено в його докторському дослідженні. Але слід наголосити: обравши природно-правову модель як вектор розвитку національного права, законодавець передбачив обов'язковість розуміння свободи волі як базису принципів цивільного права. Свободу волі слід визнати такою само фундаментальною ідеєю, як й інші принципи цивільного права, що дає підставу припустити, що її також слід проголосити принципом та нормативно закріпити [8, с. 109].

Вищезазначене підтверджує, що проблематика свободи волі посідає центральне місце в цивільному праві ЄС та України. Водночас у законодавстві не детерміновано це поняття. Іноді свободу волі називають «свобода дій», «свобода вибору», але звичайною назвою є «свобода волі» – сила діяти без обмежень необхідності чи долі; здатність діяти на власний розсуд [9, с. 15]. Проте таке визначення не розкриває повною мірою

значення свободи в цивільному праві. Ураховуючи наведене, доцільно закріпити в цивільному законодавстві авторське визначення свободи волі як здатності людини усвідомлено, вільно та самостійно ухвалювати та реалізовувати рішення

щодо участі в цивільних правовідносинах через учинення дій або бездіяльності, розпорядження суб'єктивними цивільними правами та виконання обов'язків, а також можливості нести правову відповідальність за них.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Pound R. The End of Law as Developed in Juristic Thought II: The Nineteenth Century. *Harv. L. Rev.*, 2017. P. 223–225.
2. Radin M. Contract Obligation and the Human Will. *Colum. L. Rev.*, 1943. P. 575–577.
3. Havel B., Pihera V. Limits of Autonomy of Will in the Law of Business Corporations (Structural Considerations). *Pravnik*, 2022. №161 (4), P. 319–331.
4. Ayago A.D. Autonomy of the will, public policy and international public order in european family and succession law regulations. *Cuadernos de Derecho Transnacional*, 2021. №13 (2), P. 1003–1021.
5. Swiderzka M. Patient's autonomy of will in Polish law. *Medicine and law*, 2012. №31 (3). P. 375–386.
6. Reich N. *General Principles of EU Civil Law*. Cambridge: Intersentia, 2013. 244 p.
7. Загоруй Л. М. Принцип цивільного права – форма вираження ідеї свободи фізичної особи. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*, 2017. № 2 (78). С. 222–230
8. Савченко В. О. Узагальнення взаємозв'язку свободи волі з принципами цивільного права. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Scientific researches and methods of their carrying out: world experience and domestic realities», 27 серпня 2021 року ГО «Європейська наукова платформа» (Вінниця, Україна) та ТОВ «International Centre Corporative Management» (Відень, Австрія) / Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». Відень, Вінниця, 2021. № 7. С. 108–109.
9. List C. *Why Free Will Is Real*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2019. P. 207.